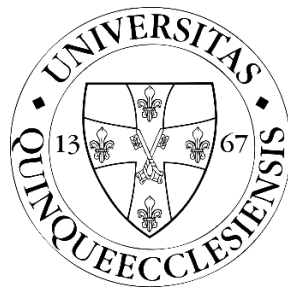


Pécsi Tudományegyetem
Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola

Niklai Patrícia Dominika

**A KÖZOKTATÁSÜGYI IGAZGATÁS MODERNIZÁCIÓJA
MAGYARORSZÁGON 1848-TÓL A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚIG
Felekezeti érdekérvényesítés és állami közoktatáspolitikai**

Doktori (PhD) értekezés tézisei



Témavezetők:

Herger Csabáné

Schweitzer Gábor

Pécs

2023

TARTALOMJEGYZÉK

I. A kitűzött kutatási feladat rövid összefoglalása.....	3
II. Az elvégzett vizsgálatok, elemzések leírása, a feldolgozás módszerei.....	5
III. A tudományos eredmények összefoglalása.....	7
<i>Előzmények: a felvilágosult abszolutizmus közoktatási rendszere.....</i>	<i>7</i>
<i>Törekvések a népoktatás modernizálására 1848-tól a kiegyezésig.....</i>	<i>7</i>
<i>A dualizmus korának közoktatási reformjai, tekintettel az osztrák és a porosz térségre.....</i>	<i>9</i>
<i>A közoktatás helyzete a Tanácsköztársaság idején.....</i>	<i>13</i>
<i>A Horthy-korszak oktatás- és nevelésügye.....</i>	<i>15</i>
<i>Klebelsberg Kunó közoktatáspolitikája.....</i>	<i>15</i>
<i>Hóman Bálint közoktatáspolitikája.....</i>	<i>16</i>
<i>A magyar-német kulturális együttműködés és a nemzetiségeket érintő asszimilációs törekvések hatása a közoktatás területén.....</i>	<i>18</i>
<i>A kutatás eredményeinek összegzése.....</i>	<i>19</i>
IV. A munka témaköréből készült publikációk jegyzéke.....	21

I. A kitűzött kutatási feladat rövid összefoglalása

A kutatás középpontjában a magyar – továbbá az értekezés összehasonlító jogtörténeti jellegéből adódóan, kisebb hangsúllyal az osztrák és a német – közoktatásügyi igazgatás fejlődése áll. A téma egyedülállóságát erősíti, hogy a hangsúly az állami, illetve egyházi hatáskör kérdésén van, az iskolákra vonatkozó reformokat a felekezeti érdekérvényesítés és az állami közoktatáspolitikától oldaláról megközelítve. A polgári modernizáció vonulatához kapcsolódva kerül feldolgozásra a közoktatástörténeten belül az oktatásügyi igazgatás, amely novumot jelent a magyar szakirodalomban. A modernizációt mint fogalmat az értekezés Kajtár István meghatározásával összhangban alkalmazza. A közoktatási rendszert érintő változások már a felvilágosult abszolútizmus idején is történtek, ennek megfelelően a kutatás az előzmények keretében tárgyalja e korszakot is, azonban ezeket visszarendezés követte, így a tartós eredménnyel járó reformok érdemben a 19. század második felében kezdődtek meg, majd a két világháború közötti időszakban is jelentősek voltak a 20. századi fejlődés szempontjából.

A közoktatásügyi igazgatás keretében kizárólag a népiskolákkal foglalkozik a kutatás, ezáltal az elemzésnek a tananyag, a tantervek, a tanítóképzés nem tárgya, ugyanígy az oktatási rendszernek az alsófokú (a korszak szóhasználatában inkább elemi) oktatáson túlmutató része, így például a középiskolai és az egyetemi reformok sem. További szűkítést jelent az oktatásügyi igazgatáson belül a közoktatási intézményeknek az állam és az egyházak, illetve az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlását követően az állam, a többségi lakosság („nemzet”) és az ott élő egyes nemzetiségek közötti viszony oldaláról való megközelítése, a hangsúlyt az állami felügyelet megvalósítására és az ideológiai nevelés térnyerésére helyezve. Míg az első világháború időszakáig elsődlegesen az állami és a felekezeti iskolák körüli vita határozta meg a politikai színteret a vizsgált térségben mindenütt, addig az 1920-as évekre ez a kérdés látszólag nyugvópontonra jutott, ekkor már fenntartóként működtek egymás mellett – eltérő súllyal ugyan – az állam és az egyházak, ehelyett a nemzetiségi kérdés került előtérbe az iskolák tekintetében is, hiszen az első világháborút lezáró békeszerződések érintették a vizsgált államok lakossági viszonyait ilyen értelemben is.

Az állami oktatáspolitikában számos – olykor egymással ellentétes – elvárás érvényesült az iskolák irányában, amelyeket érdemes megvizsgálni jogtörténeti szempontból, hiszen a közoktatásban részt vevő, egyik legfogékonyabb korban lévő gyermekek fejlődését tekintve nem elhanyagolható az a tényező, hogy az iskolában milyen hatások érik, így különösen akkor, ha akár a fenntartó, akár azon vagy a tanítókon keresztül az állam ideológiai befolyást nyer a nevelésre.

Az iskolák feletti egyházi vagy állami felügyelet a vizsgált korszakban kiemelt kérdés volt, mivel a polgári modernizáció időszakát megelőzően kizárólag felekezeti oktatási rendszer állt fenn mind a magyar, mind az osztrák és a porosz területeken. A Monarchiában a római katolikus egyház élvezett kivételezett státuszt, a Német Császárságban a protestáns felekezetek domináltak, ám iskolákkal rendelkezett több felekezet mindegyik területen, nem csupán a többségi egyház. A reformok során így – a korszakelleneknek megfelelően – az iskolák szekularizációjára irányult a szabályozási irány mind a három államban, ennek mértékét tekintve viszont – az eltérő felekezeti viszonyokból is adódóan – más megoldások születtek az egyes államokban. Célként fogalmazódott meg annak feltárása és egymással való összevetése, hogy a közoktatásügyi modernizációja hogyan jelentkezett a vizsgált időszakban, felfedezhetőek-e eltérések illetve hasonlóságok a magyar, az osztrák, valamint a porosz törekvések és eredmények között, hiszen a felekezeti fenntartással működő iskolarendszer azonos kiindulási alapot képezett e három állam vonatkozásában, ugyanakkor a lakosság eltérő

vallási megoszlása sajátos fejlődési irányokat nyithatott a hagyományosan felekezeti alapokon álló közoktatási rendszer újrászabályozása során. A magyar kultúrpolitikára a német térség – amelybe ebben a vonatkozásban beleértendőek az osztrákok is – erős kulturális hatással bírt. Az osztrák szabályozás figyelembevétele következik az országaink között fennálló közjogi kapcsolatból annak ellenére is, hogy a Monarchia idején is önállóan rendelkezett az oktatásügyről a magyar és az osztrák törvényhozás. A porosz iskolaügy az európai oktatáspolitikában modellértékű volt, ennek megfelelően a kor haladó szellemiségű magyar politikai elitjére hatást gyakorolt. A két világháború közötti időszakban a német modell más szerepet kapott, ezért az összehasonlítás során csupán a polgári modernizáció időszakának intézkedései vizsgálандóak, azonban nem külön témakörként, hanem az adott kor magyar megoldásaihoz igazítva.

II. Az elvégzett vizsgálatok, elemzések leírása, a feldolgozás módszerei

Az időbeli határokat tekintve egy évszázadot ölel fel a vizsgálat a 19. század közepétől megkezdődő, szakaszos modernizációra fókuszálva, így részét képezi az Osztrák-Magyar Monarchia, a Tanácsköztársaság, a Horthy-korszak közoktatásügye, valamint a nemzetközi – a kölcsönös hatásokból és kapcsolati rendszerből adódóan elsősorban osztrák és német – összehasonlítás, emellett magyar vonatkozásban hangsúlyos a helyi gyakorlat feltárása levéltári kutatásra alapozva. A vizsgálat záró időpontjának meghatározásakor szükséges a második világháború időszakát tágabban megadni, hiszen a történelmi események és a politikai helyzet sűrű változása nem teszi lehetővé éles határvonal felállítását a közoktatáspolitikai szempontjából. Amennyiben a Horthy-korszak kultúrpolitikáját vesszük alapul a korszak meghatározásakor, akkor *Hóman Bálint* második minisztersége jelölhető meg záró időpontként, az értekezésben vizsgált jogi rendelkezések is vele fejeződnek be; a kutatás időben mégis annyival nyúlik túl ezen, hogy *Balázs Ferenc* nemzetiségi iskolaügyi referens tevékenységét 1944 márciusában, a német megszállás idején fejezi be, ugyanakkor az ő munkája is a *Hóman* által meghozott intézkedések végrehajtására irányult. Az osztrák és a német térség az Anschluss folytán 1938-tól kezdődően már azonos szabályozást feltételez (amennyiben volt egyáltalán ilyen irányú jogalkotás ezt követően), továbbá az első világháborút követően átértékelődött szereppel jelentkezik az európai kultúrpolitikában, ennek megfelelően az összehasonlítás innentől kezdve egyrészt már nem a három önálló állam tekintetében, hanem csupán magyar és német-osztrák viszonylatban értelmezhető, másrészt kevésbé a konkrét szabályozási minták átvételében, inkább az intézkedések mögött meghúzódó, a nemzetközi kapcsolatokon alapuló ideológiában jelenik meg. Ebből következően az értekezést tárgyát nem az ekkor hozott konkrét oktatásügyi intézkedések vizsgálata, hanem a kultúrkapcsolatok feltárása jelenti.

Az értekezés középpontjában a magyar közoktatásügyi igazgatás fejlődése áll, azonban az időbeli határokat, az abból következő közjogi kapcsolódási pontokat és kulturális hatásokat figyelembe véve természetesen elengedhetetlen az osztrák és német összehasonlítás. Ennek keretében vizsgálandó, hogy voltak-e párhuzamok e területek fejlődése között az oktatásügyi reformok tekintetében, és amennyiben igen, ezek miben jelentek meg, milyen hatásuk volt a későbbi fejlődésre, esetleg az érintett országok között kialakuló szövetségre.

A kutatás (közigazgatási) jogtörténeti szempontból közelíti meg a közoktatáspolitikai területét, nem pedig oktatástörténeti vonatkozásban. Erre tekintettel a hangsúly a történeti események helyett az arra adott jogi válaszokon van, így a vizsgálat tárgyát elsősorban jogszabályok, jogalkotási irányok és ezek végrehajtásának gyakorlata képezik a levéltári források és magyar, illetve külföldi szakirodalom alapján. Az oktatási rendszer modernizációja a neveléstörténet oldaláról kutatott, ugyanakkor jogtörténeti, azon belül közigazgatástörténeti szempontú vizsgálatnak korábban nem volt tárgya.

A módszertan alapját a forráselemzés, a szakirodalom feldolgozása, ezeket követően összehasonlító jogtörténeti vizsgálat és a párhuzamok feltárása adja. A dogmatikai elemzéssel szemben nagyobb hangsúlyt kap a gyakorlat bemutatása elsődleges források alapján, ezáltal fontos elem a levéltári kutatás, így a történeti módszertan. Az összehasonlító jogtörténeti módszerből fakadóan a kutatás része a magyar szabályozás mellett az osztrák és a német oktatáspolitikai intézkedések elemzése. Mindez azonban nem önmagában, hanem a magyar fejlődés viszonylatában értelmezendő. A kutatás módszertana emellett épít empirikus kutatásra, jogszociológiai és jogpolitikai kérdéseket is érintve.

A korszak közoktatáspolitikájának német-osztrák-magyar összehasonlító jogtörténeti szempontú vizsgálata, illetve önmagában a német és az osztrák közoktatásra vonatkozó jogi

szabályozás ezen területének magyar nyelven való feldolgozása novumot jelent. E megállapítás vonatkozik a feltárandó források jellegére is: elsődlegesen a magyar szakirodalom által eddig javarészt feldolgozatlan eredeti német és osztrák jogforrásokra és egyéb forrásokra épül a kutatás összehasonlító része.

A jogtörténeti kutatások körében elengedhetetlen a levéltári iratok széleskörű tanulmányozása, ennek megfelelően hangsúlyos szerepet kap a központi oktatáspolitikai helyi végrehajtásának feltárása a Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Vármegyei Levéltárának iratai alapján. A Baranyára irányuló fókusz indokolja egyrészt a szerző személyes kötődése, másrészt a vármegye felekezeti és nemzetiségi sokszínűsége is lehetővé teszi a szempontok bővítését a kutatásban, a lakosság heterogén jellege példát szolgáltat a vizsgálat különböző aspektusaira. . Ezt támasztja alá, hogy az értekezésben vizsgált időszakban Baranyában egymás mellett éltek római katolikus, görögkatolikus, református, görögkeleti, unitárius, izraelita és baptista vallásúak, valamint az 1940-es években már a felekezeten kívülieket – akik a levéltári források alapján már ezt megelőzően is jelen voltak, de hivatalos statisztikában nem jelentek meg – is feljegyezték. Nemzetiségi tekintetben is alapot nyújt ebben a korszakban a kutatáshoz a vármegye, hiszen a magyarok csupán a lakosság felét tették ki, mellettük németek, horvátok, szerbek, kisebb számban tótok laktak, emellett magyar nyelvtudással is ezekben az évtizedekben csak az itt élők körülbelül kétharmada rendelkezett. A baranyai nemzetiségi viszonyok levéltári forrásokon alapuló feldolgozása visszatérő tárgya a helytörténetírással foglalkozó tanulmányoknak is. A baranyai gyakorlat kiválasztását előzetesen nem indokolta ugyan, de szerencsésen megerősíti a döntést, hogy a vármegyéből került ki az ország jelentős részét látogató nemzetiségi iskolaügyi referens, Balázs, akinek pozíciója önmagában a korszakban egyedülálló, emellett minden nemzetiségre kiterjedő volt. A levéltár dokumentumai közül feldolgozásra kerültek Baranya vármegye főispánjának iratai, a Tankerületi Főigazgatóság iratai, Baranya vármegye és Pécs város Tanfelügyelőségének iratai, valamint Balázs Ferenc VKM nemzetiségi iskolaügyi referens irathagyatéka. Ezek körében több olyan iratanyag is található, amelyek korábban egyáltalán nem voltak kutatottak. A módszertant és a célkitűzéseket összegezve a kutatás eredményei elsődlegesen az eddig feltáratlan levéltári források, külföldi források elemzésétől és az új szempontokat figyelembe vevő megközelítéstől várhatóak.

III. A tudományos eredmények összefoglalása

Előzmények: a felvilágosult abszolútizmus közoktatási rendszere

A 18. századig valamennyi európai államban, így az értekezésben vizsgált területeken is a felekezetek gondoskodtak az iskolák fenntartásáról és az oktatási tevékenységről az évszázadok óta fennálló gyakorlatnak megfelelően. A Mária Terézia és II. József politikájához köthető reformokkal azonban ez már nem volt összeegyeztethető, így a felvilágosult abszolutista uralkodók állami felügyeletet valósítottak meg az oktatási intézmények felett.

A felekezeti iskolák modernizációja tekintetében elsőként említendő Mária Terézia 1777-es Ratio Educationisa, amely az oktatási rendszer egységesítése keretében az állam felügyeletét határozta meg az iskolák felett. II. József a császárné által meghatározott irányt folytatta a közoktatás területén a birodalom centralizálása érdekében, ugyanakkor a tolerancia jegyében megengedte az evangélikus, ortodox és zsidó felekezeteknek is az iskolaalapítást amellet, hogy az e felekezetekhez tartozó gyermekek járhattak a katolikus iskolákba is. A századfordulón még mindig napirenden volt az oktatás modernizációja, eredménye azonban a korábbiak felé való visszafordulás lett: az I. Ferenc által kiadott II. Ratio Educationis 1806-ban az iskolák feletti egyházi befolyást erősítette. Bár a két Ratio Educationist számos kritika érte és igyekeztek a polgári átalakulásnak megfelelően megreformálni, szerepe mégis kiemelkedőnek tekinthető abból a szempontból, hogy egységes rendszerbe foglalta a magyar oktatásügyi rendszert.

A korszak intézkedéseinek jelentősége abban áll, hogy felvetették a közös, állami iskolák létrehozásának szükségességét, ezzel megkezdték azt a folyamatot, ami közel száz évvel később teljesebben ki. Az elkövetkező évtizedekben az oktatás színvonalának csökkenése okán a szabadelvű gondolkodók az egyház visszaszorítását szorgalmazták más területek mellett az oktatásban is. A 19. század során a közoktatás kérdésének rendezése fontos helyen szerepelt, hiszen annak jellege és minősége nagyban kihatott az állam egyéb területeire is. Ez a reformhullám kisebb eltérésekkel ugyan, de többnyire párhuzamosan zajlott a vizsgált magyar, osztrák és porosz területeken tekintettel arra, hogy az intézkedések kibontakozása szempontjából időben egybeesett e három terület fejlődése, amelyek a polgári modernizáció folyamatába – e tekintetben és az ún. centrum államokhoz viszonyítva legalábbis – megkésettlen csatlakoztak.

Törekvések a népoktatás modernizálására 1848-tól a kiegyezésig

Az 1848-as magyar törekvések között meg kell említeni a vallás dolgában megalkotott 1848. évi XX. törvénycikket, amely megfogalmazta az iskolák állami finanszírozását, valamint az egyházi iskolák mindenki számára nyitottságát, vallásra tekintet nélkül. Ezzel azonban nem került sor – egyéb hiányosságok mellett – a népoktatás korszerűsítésére sem. Bár a katolikus egyház államegyházi pozícióját lebontották, az továbbra sem volt következetesen elkülönítve az állami intézményrendszertől. Ugyanebben az évben a vallás- és közoktatásügyi miniszter, Eötvös József által kidolgozott oktatási törvénytervezetben elsősorban közös, felekezeti jellegtől mentes iskolák felállítását fogalmazták meg, emellett a felekezeteket nem zárták volna el attól, hogy saját iskolákat alapítsanak és tartsanak fenn. Az ekkor meghatározott irányok végrehajtásának a forradalom és szabadságharc leverése, majd az elkövetkező évek politikai válsága gátat vetett, így a törvénytervezetet sem fogadták el. A magyar törekvések mégis haladónak tekinthetők Ausztriához viszonyítva, hiszen ekkor az osztrákok részletes törvényt, illetve tervezetet nem dolgoztak ki a közoktatás kérdésében.

Az 1848-as osztrák alkotmányozási folyamat során is csak részeredményekről beszélhetünk, az iskolák államosítása tervként jelent meg. Ugyanakkor az egyház is élénken igyekezett érdekeit képviselni, így tárgyalások keretében fogalmazták meg álláspontjukat a felekezeti jelleg fenntartása fontosságát illetően. A katolikus egyház törekvése támogatásra lelt a központi politika által és megkezdték a Szentszékkal együttműködve egy konkordátum kidolgozását, amely az állam és az egyház viszonyán belül természetesen az iskolákra is kiterjedt.

A közoktatásügy területén a leginkább részletes rendelkezéseket a 19. század közepén a Porosz Királyságban fedezhetjük fel. Az 1850. évi porosz alkotmány tartalmazta a tanszabadságot, az oktatási tevékenység folytatását ugyanakkor erkölcsi, tudományos és gyakorlati felkészültséghez, valamint állami hatóság általi jóváhagyáshoz kötötte. Állami engedély kellett ugyanígy az iskolaalapításhoz és -fenntartáshoz, előírásai szerint az oktatásról nyilvános iskolákban kellett gondoskodni, amelyek felállításakor viszont a felekezeti viszonyokra lehetőség szerint tekintettel kellett lenni. Minden nyilvános és magán oktatási-nevelési intézmény az állam felügyelete alá került. Az alkotmány 26. cikke számos vita alapját képezte, eszerint külön törvénynek kell szabályoznia a teljes oktatásügyet. A probléma nem abból fakadt, hogy a felekezeti és állami iskolák közötti ellentmondást törvényhozás útján és ezen a jogforrási szinten kell rendezni, hanem abból, hogy egy egyetlen egységes törvény megalkotását tette szükségessé. Az 1850-es évektől kezdődően mutatkoztak törekvések ennek a kijelölt törvénynek a megalkotására, az egymást követő kultuszminiszterek készítettek tervezeteket is, ezek elfogadása azonban rendre meghiúsult. Az alkotmány rendelkezései megalapozták a porosz iskolarendszer államosítását, végrehajtásuk elégtelensége azonban a század végéig kifogás alá esett.

A három vizsgált állam összehasonlítása során megállapítható, hogy bár elméletben a porosz szabályozás tekinthető a legkiterjedtebbnek, a gyakorlatban itt sem valósult meg a rendszer reformja ugyanúgy, ahogy Eötvös 1848-as népoktatási tervezete sem vezetett azonnali eredményre a magyar közoktatásügy modernizációja folyamatában. Közös azonban bennük, hogy az oktatásügy rendezése során a következő évtizedekben merítettek belőlük. Míg Eötvös tervezete csupán kiindulási alapot jelentett és 1868-ban végül azzal ellentétes megoldásra jutott az országgyűlési képviselők többsége ugyanúgy, ahogy maga a miniszter is, addig a porosz alkotmány a század végéig politikai viták keresztüztüében gátolta az oktatásügy törvényi szabályozását.

A neoabszolutizmus időszakában a római katolikus egyház meghatározó pozíciót élvezett, hiszen a hívei között tudhatta az uralkodó mellett a lakosság jelentős részét, így az egyháznak fontos szerepe volt abban, hogy a birodalom nemzetiségeit összefogja, tekintet nélkül a nyelvi, történelmi vagy etnikai különbségekre. Ennek megfelelően Ferenc József igyekezett támaszkodni az egyházra, ezt elősegítendő 1855-ben konkordátumot kötött az egyházi állammal. Ennek következtében a római katolikus egyház kivételezett helyzetbe került és erőteljes befolyást nyert az oktatásügyre, így az állam megszüntette 1848-ban megfogalmazott semlegességét a felekezetekkel szemben és létrejött az ún. konkordátum-iskolák rendszere. Az oktatás felekezeti jellegét erősítették a korábbi gyakorlatnak megfelelően, de a korszellemmel ellentétesen. Ennek jelentősége, hogy a 19. századig felekezeti fenntartással működő közoktatási rendszerrel szemben jelentkező modernizációs törekvéseknek – ha nem is hosszú időre – gátat vetett, méghozzá mind a többi felekezet, mind a világi oktatás támogatóival szemben. Ez az oktatási rendszer az elkövetkező években markáns pontját képezte a római katolikus egyház, valamint a többi felekezet és a liberálisok vitáinak, amely végül a konkordátum felbontásához és az állami iskolák kialakításához vezetett.

A konkordátum felbontására, illetve az állam és az egyház viszonyának rendezésére az osztrák képviselők részéről több megoldási javaslat érkezett, amelyek alapját az 1867. évi ún.

Decemberi Alkotmány, illetve az állam és az egyház viszonyát rendező, 1868-ban elfogadott ún. Májusi Törvények jelentették. Az oktatás és a felekezetek kapcsolatáról rendelkező májusi törvény az oktatási és nevelési ügyek felett az állam felügyeletét határozta meg, míg a vallásgyakorlatról való gondoskodás az adott felekezet feladata volt, azonban olyan módon kellett ezt megvalósítani, hogy a többi tantárgy oktatása független legyen minden felekezeti befolyástól. Az oktatáshoz való jog minden állampolgárt megilletett vallásra való tekintet nélkül, az állam által alapított iskolák mindenki számára hozzáférhetőek voltak.

A dualizmus korának közoktatási reformjai, tekintettel az osztrák és a porosz térségre

A következő közjogi töréspontot jelentő dualizmus idején az osztrák és a magyar politikusok természetesen hatással voltak egymás gondolkodására, ugyanakkor alapvetően eltérően rendezték a felekezetek és az oktatás kapcsolatát, hiszen ezt külön vallás- és közoktatásügyi miniszterük hatáskörében meg is tehték. Az eltérés alapja abban állt, hogy míg az osztrákok – a májusi törvényekre alapozva – az állami iskolákat részesítették előnyben, a magyar országgyűlés a lakosság felekezeti sokszínűségére is tekintettel ekkor már nem a közös iskolákat támogató képviselők felszólalásaitól volt hangos, hanem a felekezeti iskolák mellett állást foglalók voltak többségben, akik a felekezeti iskolák megtartása mellett kiegészítő jelleggel támogatták a közös iskolák létrehozását állami költségen ott, ahol nem álltak fenn egyházi iskolák.

Osztrák oldalon a Leopold Hasner oktatásügyi miniszter által előterjesztett, 1869-es birodalmi népoktatási törvény közös, felekezeti jellegtől mentes, állami iskolákat állított fel. Bevezették a kötelező 8 éves oktatást, amely ingyenes és a felekezettől független volt. Emellett azonban a törvény hangsúlyozta a vallásoktatás fontosságát, amelynek biztosításáról és ellenőrzéséről az adott felekezet volt köteles gondoskodni. Az iskolák céljaként határozták meg a gyermekek vallási és erkölcsi neveléséről való gondoskodást, érzékeltetve azt, hogy az állam továbbra is számít az egyházak közreműködésére az iskolákban, azonban már egészen más mértékben és más szervezeti keretek között, mint ezelőtt. Az egyházi iskolák magániskolaként fennmaradhattak a közös intézmények felállítása mellett, ha megfeleltek az állami törvényeknek, illetve megkapták erre a jogot (Öffentlichkeitsrecht).

A Monarchia magyar felében Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter nevéhez kötődik az 1868. évi népoktatási törvény, amely a korábbi felekezeti iskolarendszer fenntartása mellett a községi iskolák elsődlegességét határozta meg célként. Fontos hangsúlyozni ennek megfelelően az alapvető különbséget az osztrák és a magyar szabályozás között: rendelkeztek felekezeti és közös (állami vagy községi) iskolákról mindkét oldalon, ugyanakkor a hangsúly ellentétes volt ezeken, hiszen a Hasner-féle törvény elsődlegesen állami iskolákat írt elő, egyházi iskolák pedig legfeljebb magániskolaként működhetek, Eötvös viszont – a népességbeli eltérésekre is tekintettel – meghagyta a felekezeti iskolákat és kiegészítő jelleggel rendelt közös iskolákat létrehozni. Ez utóbbiak ezt követően a magyar gyakorlatban létesülhettek új iskolákként, vagy úgy, hogy a felekezeti iskolák ilyen jellegüket elvesztették és községivé alakultak át. Ezen utóbbi esetekben is igyekeztek a felekezetekkel való együttműködést szem előtt tartani, így elsődlegesen ott volt köteles a község iskolát állítani, ahol nem állt fenn felekezeti iskola. Az így felállított községi iskolák közös tanintézetek lettek, amelyek felekezeti különbség nélkül nyitva álltak a községi lakosok gyermekei részére. Lehetővé tették a felekezetek számára azt is, hogy amennyiben fenntartható volna a felekezeti iskola, de a község különböző felekezetei úgy döntenek, hogy közösen tartanak fenn iskolát, akkor igénybe vehetnek erre állami támogatást és létrehozhatnak közös iskolát, illetve állami közös iskolává alakíthatnak meglévő felekezeti iskolát. Minden felekezeti iskola az állam

felügyelete alá került, az állam e körben jogosult és köteles volt a felekezeti iskolákat rendszeresen ellenőrizni. Ennek megvalósítása érdekében a királyi tanfelügyelők, akik állami tisztviselők voltak, ellenőrizték a törvényi feltételek betartását a felekezeti iskolákban is.

A magyar népoktatási törvény megalkotását követő évtizedekben a közoktatásügy területén nem történt jelentős előrelépés, és mindinkább előtérbe kerültek a felekezetekkel kötött kompromisszum ellenzői. Az 1890-es években már többen hangoztatták, hogy bár szellemében szép a törvény, megvalósítása hiányos, és ennek okát az állami befolyás gyengeségében, az oktatás felekezeties jellegében látták. A századfordulón még mindig messze a felekezeti iskolák voltak túlsúlyban az országban. Az 1897/1898. tanévben a felekezeti népiskolák száma 13453 volt, amelyből 5452 római katolikus, 2097 görögkatolikus, 1793 görögkeleti, 1391 evangélikus, 2160 református, 38 unitárius és 522 izraelita iskoláról tudunk, emellett 1511 állami, 1876 községi, 166 magán és 92 társulati fenntartású iskola működött. Az 1868-1880 közötti időszakban alapított állami iskolák száma elenyésző volt országosan is (217), Baranyában egyet sem hoztak létre. 1881 és 1907 között már 5 állami iskolával rendelkezett a vármegye, az országban eddigre alapított 1939 iskolához képest ez azonban rendkívül alacsony volt továbbra is. A legtöbb állami iskola Erdélyben és a Felvidéken jött létre, ezek alapján is látható az a törekvés, hogy az iskolákat a nemzetiségek magyarosítására kívánták fordítani; ez a jogpolitikai cél végigkísérte a kutatást, amely során körvonalazódott az a kép, miszerint a 19. század második felében még a felekezetek és az iskola kérdése dominált, a 20. században azonban mindinkább előtérbe került az oktatás vonatkozásában is a nemzetiségekkel való viszony. A felekezetek és a nemzetiségek közös említését indokolja, hogy például a görögkeleti, görögkatolikus és több evangélikus iskola a nemzetiségek számára nyújtott védelmet identitásuk megőrzésére.

Wlassics Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter kezdte meg az érdemi szervezési munkálatokat közös iskolák létrehozására 30 évvel a közoktatási törvény elfogadása után. Ebben a folyamatban szintén nyomon követhető, hogy az iskolák létrehozását elsődlegesen a magyar nyelv oktatására és magyarosítási célokra kívánták használni, így kialakításuknál is nemzetiségi szempontokat vettek figyelembe. A minisztérium 1898-as szervezési akciója után 1906-ban ismét felméréseket végzett, amely során kikötötte, hogy mely esetekben nem vár javaslatot állami iskola felállítására; e szempontok jelzik az oktatáspolitikai irányt: az egyház ellenállására kell számítani az iskola államosítása esetén; a felekezeti iskola a törvényes követelményeknek megfelel; a magyar nyelv tanítása eredményes; az iskola mérete olyan, hogy a mindennapi iskolások elhelyezhetők; a hazafias nevelés biztosítva van; kevés a mindennapi iskolára kötelezett, de gyenge felekezeti iskola fennáll. A miniszter megadott további szempontokat is, amelyekre tekintettel kellett lenni, így a nyelvi és nemzetiségi aspektusok mellett a felekezeti megoszlás is figyelmet kapott. Több járás jelentése arról számolt be, hogy állami elemi népiskola felállítását inkább nemzetiségi, mint felekezeti szempontok indokolják. A felmérések eredményei összességében azt a benyomást erősítik, hogy az állam csak akkor lépett fel iskolaalapítóként, illetve fenntartóként, ha más lehetőség nem volt, így elsősorban a községekre kívánták bízni ezt a feladatot. A vizsgált iratok alapján megállapítható, hogy az iskolák államosítása, illetve állami iskolák felállítása során elsősorban magyarosítási szempontokat vettek figyelembe, így a legtöbb előrelépés nemzetiségek lakta területeken történt, ahol a lakosság ilyen összetétele párosult az iskola teljes hiányával vagy a fennálló felekezeti iskola gyenge minőségével, valamint a felekezet együttműködésre való hajlandóságával. Baranyában jelentős számú volt a német, horvát, szerb lakosság, ezzel együtt is azonban kevés állami iskola felállítására került sor a 19-20. század fordulóján.

A felekezeti, illetve világi iskolák kérdésének vizsgálata során a központi oktatáspolitikai és a helyi hatóságok általi gyakorlati megvalósítás mellett nem tekinthetünk el egy harmadik

tényező feltárásától sem. Az iskolai reformok alanyai az intézményekben tanuló gyermekek és szüleik, akik – a kutatás témája szempontjából – két vonatkozásban érintettek: egyrészt az iskolaválasztás szabadságának kérdése merül fel a különböző jellegű oktatási intézmények kialakítása során, másrészt a tankötelezettség teljesítése is nagyban függ a rendelkezésre álló lehetőségektől. Mivel a tanköteleesség a 6. életévtől kezdődött, így felekezeti oktatás választása esetén a gyermeknek már abban az intézményben kellett megkezdeni e kötelessége teljesítését, amelybe szülei – saját vallásuk szerint – beírták. A felekezeti iskolát ők választották ki, így ebben az esetben befolyásoló tényező lehetett, hogy a szülők melyik felekezethez tartoztak. Az iskolaválasztásnak természetesen sokszor praktikusabb okai is voltak, hiszen, ha egy kisebb község csupán egyetlen iskolával rendelkezett, amelyet valamely felekezet tartott fenn, a szülők számára jelentős nehézségeket okozott volna, ha más községbe kell elvinniük gyermeküket azért, mert saját felekezetük nem tart fenn iskolát. Az ehhez hasonló problémák kiküszöbölését is jelenthette a községi vagy állami oktatási intézmények létesítése, amelyekben egyházi befolyástól mentesen folyt a tanítás, és a felekezetek csupán a hittanoktatás kapcsán jutottak szerephez.

Az iskola és annak típusa megválasztása után a szülőnek kötelessége volt gondoskodni arról, hogy gyermeke megfelelően látogassa is az iskolát. Az iskolafenntartók körének széles meghatározása is azt az elképzelést támogatta, hogy a tanköteleességet minél tágabb réteg számára biztosíthassák. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy lényegtelen volt, ki a fenntartó – egyház, község, állam, egyesület, magánszemély –, de legyen minél több iskola, ahova a gyermekeket el tudják helyezni anélkül, hogy azok túlzásfoltta válnának. A tanköteleesség betartása érdekében mind az állami, mind az egyházi tanügyi igazgatás szervei kötelesek voltak fellépni. A jogalkotói szándék arra irányult, hogy a szülők ne azért írassak gyermeküket felekezeti iskolába, vagy döntsenek a házi tanító alkalmazása mellett, hogy ezzel bújjanak ki a tanköteleesség tényleges teljesítése alól. A népoktatási intézetekre vonatkozó szabályok kialakítása során igyekeztek biztosítani a kereteit annak, hogy a megfelelő tartalmú és időtartamú oktatás biztosítva legyen minden tanköteles gyermek számára, bármely intézményi formát veszik is igénybe szülei, továbbá akkor is, ha úgy döntenek, hogy magánúton gondoskodnak a gyermekük oktatásáról. Bár az 1868. évi népoktatási törvény már elég széleskörűen rendezte a tanköteleesség teljesítésének részleteit és elmulasztásának következményeit, az elkövetkező évtizedekben nem feltétlenül jutott érvényre mindenhol hatása. A gyermekek kimaradása az iskolából több körülményre volt visszavezethető, így például a mezőgazdasággal foglalkozó területeken a munkálatokban való részvételre, az első világháború idején az iskolák helyzete is nehéz volt, mert a tanítók bevonultak, több esetben épületeikben katonákat szállásoltak el.

A Monarchia osztrák felében a polgári modernizáció korának liberális törvényhozásával szemben a század végére ismét megerősödött a katolikus-konzervatív párt, amely kormányának megalakításakor igyekezett visszaszerezni befolyását az iskolákban a népiskolai törvény 1883-as novellájával. A reform hangsúlyt helyezett a vallásra és az egyház szerepére, visszalépve a felekezeti oktatás felé, szemben a századvégi magyar tendenciával.

A Porosz Királyságban a közoktatás ügyében ugyan a politikai vita folyamatos volt a 19. század közepétől kezdődően, konkrét jogszabályi rendelkezést nem fogadtak el évtizedeken keresztül. Az első előrelépés – időben már a Német Császárság megalakulását követően – 1872-ben történt. A hivatalos célkitűzés a reformokkal az iskolafelügyelet szakmai alapokra helyezése volt a korábban ezt a feladatot ellátó egyházi személyek lecserélésével, az egyház vallásoktatásra gyakorolt befolyásának a csökkentésével, katolikus és protestáns iskolák összevonásával interkonfesszionális iskolákká, valamint a felekezeti partikularizmus felszámolása és ezáltal a német nemzeti öntudat növelése. Utóbbi ebben a korszakban

Európában másutt is megjelent törekvésként, de különösen fontos politikai szempont volt a vallási és kulturális tekintetben ekkor igen színes új német államban, ahol a nemzethez tartozás érzetét összetartó erővé kellett formálni a különböző területek egységbe kovácsolásához. Az 1872-es iskolafelügyeleti törvény nem foglalkozott az iskolaügy egészével, hanem a felügyeletre koncentrált mind nyilvános, mind magán intézmények esetében: az oktatás irányítását állami hatáskörbe helyezte. Az egyházi befolyás csökkentését szolgálta a törvény azon rendelkezése, hogy az iskolafelügyelői hivatal állami hivatal lett és a posztról bármikor visszahívható volt a hivatal vezetője. Jóllehet egyházi személyek továbbra is betölthették ezt a funkciót és tanítóként is alkalmazhatóak voltak, az állam szoros felügyelete alatt álltak ezt követően. Az iskolafelügyeleti törvény széleskörű vitát és ellenállást váltott ki a Kulturkampfhoz köthető többi törvényhez mérten is. Az állami felügyelet megvalósítása a gyakorlatban természetesen akadályokba ütközött, tekintettel arra, hogy a fennálló felekezeti iskolarendszerrel ellentétes volt.

Az iskolaügy rendezése körüli vitában említésre méltó a Centrumpárt szerepe, amelyet Windthorst alapított 1870 végén annak érdekében, hogy a katolikus érdekek védelmében hatékonyabban léphessenek fel az alapvetően protestáns többségi vallású és protestáns dinasztikus hagyományokkal rendelkező porosz területen. A párt ellenzékét jelentett Bismarck politikájával, 1890 után pedig általában a liberális, illetve egyházellenes törekvésekkel szemben. Többnyire sikerrel igyekezett fellépni az egyház és az iskola elválasztásával, az iskolák felekezeti jellegének megszüntetésével szemben. Támogatóinak köre megalapításától kezdve nem volt elhanyagolható, a század végére sem csökkent népszerűsége amellet, hogy a nem katolikusok körében is szimpátiára lelt. Közös vonást jelentett a három vizsgált területen az, hogy katolikus körökben elterjedt volt a szervezett keretek közötti fellépés az iskolák államosításával szemben, így a Centrumpárt mellett említhető az osztrák Katholische Schulvereine, illetve a magyar Katolikus Néppárt tevékenysége.

Az 1872-es iskolafelügyeleti törvény Falk kultuszminiszter nevéhez kötődik, az őt hivatalában követő személyek körében Goßler és Zedlitz is készített több tervezetet, amelyek a századforduló politikai vitáin fennakadtak. Az ún. Schulkompromiss volt szükséges ahhoz, hogy közös nevezőre hozzák az álláspontokat a különböző felekezetek, valamint politikai irányzatok között. Ennek értelmében 1906-ban az iskolák fenntartásáról szóló törvény az elemi iskolák anyagi költségeit a községi önkormányzatokra hárította, ezzel együtt a konzervatív nézethez igazodva rögzítette az iskolák felekezeti jellegét, rendes iskolaként elismerve ezeket. A közös iskolák kivételként voltak meghatározva, felállításuk különösen ott volt lehetséges, ahol ezt nemzeti szempontok vagy a történelmi hagyomány indokolta. A felekezeti és közös iskolák közötti ilyenfajta kompromisszumos megoldás az előző évtizedeket tekintve haladásnak nevezhető annyiban, hogy realizálták az alkotmány rendelkezéseit és eredményre jutottak egy több évtizedes vitát követően, azonban a nyilvánosság tekintetében visszalépésként értékelhető a felekezeti jelleg elsődlegességének rögzítése.

A Német Császárság esetében, ahol a vallási pluralizmus volt jellemző – ahogyan ez a magyar területre is érvényes volt –, a felekezeti iskolarendszer fenntartása nem vitatható, amíg az a polgárok lelkiismereti- és vallásszabadságának érvényesülését segíti elő. A probléma ennek megfelelően nem az egyházi oktatás léte, sokkal inkább annak elsődlegessége a közös iskolák alapításának és fenntartásának lényegesen szűk körre való szorítása mellett, korlátozva ezzel a különböző vallásúak választási lehetőségét a meggyőződésüknek megfelelő intézmények között. A magyar oktatási rendszerre gyakorolt hatását tekintve előzetes feltevésként merült fel, hogy jogátvétele vagy legalábbis erősebb befolyás érvényesült, mivel az Osztrák-Magyar Monarchia idején a magyar politikusok rendszeresen hivatkoztak a porosz iskolarendszer mintájára. Ezzel szemben a porosz kultúrpolitikusok az 1850-es alkotmányt követően

évtizedekig vitáztak nagyobb eredmény nélkül, miközben Magyarországon már 1868-ban megszületett Eötvös népoktatási törvénye. Mire a poroszok 1906-ban eljutottak oda, hogy végül mégis a felekezeti jelleget rögzítették, addigra Magyarországon már létrejöttek az állami iskolák. Hasonlóság látható azonban abban, hogy a felekezeti mellett kiegészítő jelleggel a poroszoknál is lehetett közös iskolát létesíteni, bár ezek köre szűkebben volt behatárolva, mint a magyar szabályozás esetében, emellett a magyarhoz képest évtizedekkel későbbi megvalósítást is jelentett.

A közoktatás helyzete a Tanácsköztársaság idején

A központi oktatásügyi igazgatás tekintetében a magyar vallás- és közoktatásügyi minisztérium helyét a Tanácsköztársaság idején a Közoktatásügyi Népbiztosság vette át. A közoktatási intézményeket tekintve az 1868. évi népoktatási törvény által felállított rendszer érvényesült a Monarchia bukását követően is, azonban a Tanácsköztársaság idején az egyházak háttérbe szorítása abban a vonatkozásban is megjelent, hogy iskoláikat ekkor államosították és alapjaiban szervezték át az iskolarendszert. Ideológiai alapon a vallássemlegesség megvalósítására törekedtek, ennek érdekében az iskolákat – fontos hozzátenni, hogy nem csak a felekezetek által fenntartott intézményeket, hanem ugyanúgy a községi, a társulati és a magán fenntartású iskolákat is – államosították, a nevelés terén elsődleges szerepet az államnak szántak. Ennek jogi keretét a Magyarországi Szocialista Szövetséges Tanácsköztársaság alkotmánya, a Forradalmi Kormányzótanács rendelete, illetve a közoktatásügyi népbiztos, Kunfi Zsigmond 7. számú rendelete adta. A községi, felekezeti, társulati, nyilvános és magán fenntartású elemi iskolák államosításának gyakorlati teendőiről a megyei tanácsok művelődési osztályai gondoskodtak.

A kutatás új eredményei körében figyelemre méltó, hogy – ellentétben a kommunista ideológia szellemében született szakirodalmi művek állításával – a Tanácsköztársaság alkotmánya nem rendelkezett a vallásoktatás megszüntetéséről kötelező jelleggel. Ez ugyan az iskolák államosításának fontos eleme volt, azonban erről nem alkotmányos módon és központilag döntöttek, ahogyan az a korábbi szakirodalomban szerepelt, hanem helyi szinten a megyei tanácsok művelődési osztályai rendelkeztek erről. A helyi szervek eljárásuk során hivatkozhattak arra, hogy az alkotmányon felül ugyan a Forradalmi Kormányzótanács, illetve a Közoktatásügyi Népbiztosság sem adott ki konkrét rendeletet a vallásoktatás megszüntetésére, az mégis következik az iskola és az egyházak elválasztásából, az iskolák államosításából. Emellett a legtöbb helyen rendelkeztek a vallásos tárgyú, illetve célú tárgyak, képek, szobrok iskolákból való kitiltásáról. Erre a levéltárában rendelkezésre álló dokumentumok alapján helyi szinten intézkedéseket tettek, a későbbi fegyelmi ügyekben ezekre a cselekményekre való hivatkozást is találunk, így például több tanítóval kapcsolatban beszámoltak arról, hogy a tanteremből a keresztet kidobta. Ahogyan az iskolák államosítása is változatos ütemben, illetve néhol egyáltalán nem valósult meg, úgy a vallásoktatás megszüntetése településenként, illetve felekezetenként eltérő volt. A tanítókat igyekeztek kommunista szellemben átnevelni, a papokat, apácákat és szerzeteseket tanítóként akkor alkalmazták tovább, ha ők világi személyeknek nyilvánították magukat.

A tanítókat a Tanácsköztársaság bukását követően felelősségre vonták közreműködésük miatt, hiszen a pedagógusok köréből igen nagy számú támogatója került ki a rendszernek. Ennek oka több körülményre vezethető vissza. Elsődlegesen a tanítói fizetések rendezésének hiányát kell megemlítenünk, amelyre – elsősorban a felekezeti tanítók esetében, de ugyanúgy elmondható ez az állami, községi tanítók helyzetéről is – az iskolák fenntartói nem reagáltak kellő időben, mivel nem tudtak (vagy esetleg nem akartak) akkora anyagi áldozatot hozni, amellyel kielégítő

megoldást lehetett volna találni, a törvényhozás által kiadott rendelkezések szintén nem bizonyultak elégségesnek. Mindez a Tanácsköztársaság idejére fokozottan jelentkezett, és nem volt nehéz meggyőzni a tanítókat arról, hogy támogassák az új rendszert és annak gyors intézkedéseit. A radikális ütemű változások emellett reményt ébreszthettek a tanügy egyéb, évtizedek óta húzódó gondjainak azonnali megoldása iránt, így például a tanítás iránt elhivatott pedagógusok ígéretet kaptak az oktatás – bürokratikus értelemben olykor terhessé váló – felekezeti jellegének megszüntetésére az államosítás által, az iskolák elhanyagolt állapotának javítására, új épületek építésére, az osztott és nyolcosztályos népoktatás bevezetésére, a nemzetiségi nyelven való tanítás elősegítésére. Ez több esetben elnyerhette a tanítók támogatását, akiknek nagy többsége – a különböző fórumaikon előadottak szerint – alapvetően elégedetlen volt korábbi anyagi és társadalmi helyzetével. Nyilvánvalóan a fentiek mellett még számos indoka lehetett annak, hogy a tanítók azonosulni tudtak (vagy legalábbis alkalmazkodtak) a kommunista elvekkel és a Tanácsköztársaság támogatójaként léptek fel, és nem feltétlenül kellett ehhez mélyen meggyőződéses kommunistaként vagy vallás-, illetve egyházellenesként feltűnniük. Mindazonáltal a rendszer bukását követően alapos vizsgálatok indultak az ilyen személyekkel szemben mind egyházi, mind állami szervek részéről.

A Tanácsköztársaság bukása után éles politikai váltás következett, a hangsúly a vallásos nevelésen még élénkebben jelentkezett, mint azt megelőzően, ennek megfelelően a Tanácsköztársaság intézkedéseit támogató, vagy legalábbis azt kiszolgáló tanítók kivizsgálása elengedhetetlennek bizonyult. Az ismét egyesített pozícióval rendelkező vallás- és közoktatásügyi miniszter, Huszár még a tanév kezdete előtt megkezdte a Tanácsköztársaság iskolákra vonatkozó rendelkezéseinek hatályon kívül helyezését, e körben érvénytelenítette a felekezeti iskolák államosítását is. Azokat az iskolákat, amelyekben az állami átvétel ténylegesen megtörtént, a korábbi fenntartók részére haladéktalanul rendelkezésre kellett bocsátani, azokban az iskolákban pedig, amelyek átvételét a Tanácsköztársaság alatt nem fogantatosították, minden erre irányuló további munkálatot mellőzni kellett. Megszüntette a Forradalmi Kormányzótanács megbízásából működő oktatásügyi szerveket, érvénytelenítette a tanügyi kinevezéseket, ezzel együtt visszaállította az azt megelőző szerveket és visszahelyezte alkalmazásba a korábbi tanítókat. A nem állami tanítók – kérésükre – szintén visszahelyezendőek voltak, így ez vonatkozott például azokra az egyházi személyekre, akik nem vállalták azt, hogy a Forradalmi Kormányzótanács és a Közoktatásügyi Népbiztosság rendeletei alapján világi személyekké lesznek, és így nem kerültek át a Tanácsköztársaság alkalmazásába, tehát munkájukat elvesztették.

A Tanácsköztársaság idejéről a levéltár tanfelügyelőségi irataiban nem maradt forrás, azonban a fennálló állapotokra az azt követő felelősségre vonások irataiból következtethetünk: Baranya megye jelentős része, beleértve Pécs városát is, szerb megszállás alatt állt, így a megyei tanfelügyelőség központja Sásdon működött, ahol aktívan igyekeztek megvizsgálni azokat, akiknek ténylegesen vagy csak állítólagosan bármilyen közük volt a Tanácsköztársaság rendszeréhez. A Tanácsköztársaság idején szerepet vállalt tanítók ellen indult fegyelmi vizsgálatok a levéltári iratok tanúsága szerint hosszasan folytatódtak még az 1920-as, 1930-as, sőt, elvértve az 1940-es évek során is. Ezek iratai a levéltárban elszórtan fellelhetőek, így összegzésük és átfogó szemléletű feltárásuk a kutatás egyik novumát jelenti – megjegyezve, hogy más megyék esetében készültek hasonló munkák, azonban baranyai vonatkozásban nem. A Horthy-korszak keresztény-nemzeti ideológiájának részét képezte a vallás-erkölcsös, hazafias nevelés, amelynek teljesítését visszamenőlegesen is bizonyítaniuk kellett a tanítóknak, erre szolgált a Tanácsköztársaság fennállása idején tanúsított magatartás kivizsgálása. A fegyelmi eljárások által feltárt iratok alapján vonható le az a következtetés is, hogy a tanítók, akiknek feladata a gyermekek vallásos-erkölcsös nevelése volt, hajlamosak voltak ezt félretéve is határozottan hangot adni politikai irányultságuknak. Ugyanakkor, ahogyan az több esetből is

kiderül, ezek a felelősségre vonások személyes bosszú eszközeként is szolgálhattak, amikor a legtöbb tanítót kivizsgálták, és sok esetben hamis vádakkal vagy megalapozatlanul tettek ellenük feljelentést.

A Horthy-korszak oktatás- és nevelésügye

Az első világháborút követően a keresztény-nemzeti ideológia határozta meg az oktatáspolitikát, amelynek része volt a vallás-erkölcsös, hazafias nevelés – e két szempont a hangsúlyok tekintetében árnyalatnyi eltérésekkel, de állandó szereplője volt a kultúrpolitikai megnyilatkozásoknak. A Horthy-korszak kultúrpolitikájában stabilitást és folytonosságot fedezhetünk fel olyan értelemben, hogy a korszakot lefedő negyed évszázad során mindössze két mérvadó vallás- és közoktatásügyi minisztert tartunk számon: Klebelsberg Kunó 1922-1931 között, Hóman Bálint egy év megszakítással 1932-1942 között állt a minisztérium élén. A két miniszter személye nagyban meghatározta a fő irányvonalat ezen a területen, emellett kultúrpolitikájuk sem állt távol egymástól, hiszen Hóman tudatosan építkezett az elődje által lefektetett keretekre, amellett, hogy természetesen kiegészítette azt saját meglátásaival, a gyorsan változó társadalmi viszonyokra is reagálva. Egyiküknek sem volt egyszerű a helyzete, hiszen Klebelsbergnek a trianoni káoszban kellett az iskolahálózatot újraépítenie, míg Hóman esetében a németekkel való szövetség és a világháború adta a keretet tevékenységéhez, ugyanakkor kultúrpolitikájuk eszmei háttérének bírálatát e körülmények nem írják felül.

A trianoni területi elcsatolások következtében a közoktatási rendszer újjászervezése vált szükségessé igazgatási szempontból is, emellett az ország területi és népességbeli veszteségei következtében előálló közhangulat kellően hozzájárult a magyarság kultúrfölényének koncepciójához. Az ideológiai háttér mellett az infrastrukturális helyzet is alapot teremtett a fejlesztésekre, ez a két kérdés azonban összekapcsolódott, hiszen mindkettő háttérében Trianon hatásai álltak. A területi elcsatolások nem csak a nemzeti öntudatot és ezáltal a kultúrfölény koncepcióját erősítették, hanem azzal a következménnyel is jártak, hogy az iskolahálózat jelentős része a magyar határokon kívülre került.

Klebelsberg Kunó közoktatáspolitikája

Klebelsberg népiskola-építési programjának előestéjén az ország 6241 népiskolája közül – a Tanácsköztársaság alatti rövid idejű államosítást követő visszarendezés eredményeként – csupán 1724 működött állami és községi fenntartással, míg a felekezeti 4517 intézménnyel rendelkeztek, amelyből a legtöbb (2814) a római katolikus felekezethez tartozott. Az állam hozzájárulása az iskolák kiadásaihoz ekkor fordulóponthoz ért, már nem csak az állami és a községi iskolákat támogatták, hanem ugyanígy a felekezetiakat is, azaz az iskola jellegére tekintet nélkül részesítette az állam támogatásban a közoktatási intézményeket. Ebben nagy szerepe volt annak, hogy a korszak kultúrpolitikájának alapját jelentő keresztény-nemzeti neveléshez az egyházak támaszt jelentettek, az oktatásban betöltött szerepük a vallás-erkölcsös nevelés révén felértékelődött.

Klebelsberg idején az iskolaépítéseket megalapozta, hogy az országban nem állt rendelkezésre megfelelő számú közoktatási intézmény és még a meglévő iskolák állapota sem volt több esetben elfogadható, mindez pedig a korszaknak megfelelő nemzeti nevelés eszményét nem szolgálhatta kielégítően. A tankötelezettséget ugyan már az 1868. évi népoktatási törvény bevezette Magyarországon, majd az 1921. évi XXX. törvénycikk megerősítette ezt, azonban annak gyakorlati megvalósítása, ellenőrzése nem volt megoldott. A megvalósítás hiányára

mutat, hogy a korabeli adatok alapján minden hatodik gyermek nem járt iskolába, aminek okait több körülményben is kereshetjük: egyrészt ősszel és tavasszal a családoknál szükség volt a gyermekekre elsősorban a mezőgazdasági munkák során, télen pedig több esetben nem volt elég pénz megfelelő meleg ruhára, amelyben az iskolába eljuthatnak a gyermekek; másrészt egyenlőtlen volt az iskolák országos megoszlása a tankötelesekhez képest, hiszen a városokban a túlszűfoltóság, vidéken pedig az iskolahiány jelentett komoly gondot. Utóbbi tekintetében számottevő nehézséget az alföldi tanyák jelentettek, ugyanakkor a dunántúli településeken is többnyire elszórtan élt a lakosság; nagyobb számban voltak kis létszámú falvak, amelyek nem tudtak fenntartani iskolát, továbbá a lakosság felekezeti megoszlása is nehezítő körülményként tartható számon, mivel az egymás mellett élő felekezetek természetesen ragaszkodtak saját iskolájuk fenntartásához még akkor is, ha közös erővel hatékonyabban vállalhatták volna a költségeket. Mindez a kultúrfölény megvalósítását nem csak nem segítette, de éppen gátolta.

A fentiekből következően szükséges volt az intézményrendszer fejlesztése, amelyet Klebelsberg is felismert és addig nem látott mértékű anyagi ráfordítással és szervezőmunkálattal fogott hozzá a fejlesztésnek. A megvalósítás sikeresnek tekinthető, hiszen 1930-ra összesen 5000 új tanterem és tanítói lakás készült el. Ennek költségeit javarészt az állam viselte, míg a maradék a községekre és felekezetekre mint iskolafenntartókra hárult. A fejlesztés mindenképpen értékelendő, azonban hozzá kell tennünk, hogy a kultúrfölény megalapozása mint politikai cél, már vitathatóbb, amelynek következményei érződnek a Horthy-korszak nemzetiségpolitikáján és a rendszernek az ország területén élő kisebbségekhez való viszonyán is.

Hóman Bálint közoktatáspolitikája

A keresztény-nemzeti ideológia, a nemzetnevelés eszménye támaszkodott a nyelvi politika eredményeire, hiszen a századforduló éveiben képviselt erőteljes magyarosítás kellő alapot nyújthatott a kultúrfölény ideológiájának megvalósításához. A harmincas években a kultúrfölény koncepciójára alapozva és a nyelvi szempontokat is figyelembe véve a nemzetnevelés gondolata játszott központi szerepet Hóman vallás- és közoktatásügyi miniszter kultúrpolitikájában. A felekezeti érdekérvényesítés és állami közoktatáspolitikai keretében a miniszter intézkedései közül elsősorban a nyolcosztályos oktatás bevezetése, az iskolaalapítások kérdése, valamint a nemzetiségekkel és a felekezetekkel, utóbbiak körében különösen a zsidósággal való kapcsolat képezte a vizsgálat tárgyát.

A nyolcosztályos közoktatási rendszer bevezetése már Klebelsberg minisztersége alatt felmerült, majd az 1930-as években is többen felvetették a szükségességét, de ekkor még a gazdasági világválság következtében előállt anyagi nehézségekre hivatkozva nem valósították meg. A jogszabályi alapot végül Hóman teremtette meg az iskolai kötelezettségről és a nyolcosztályos népiskoláról szóló 1940. évi XX. törvénycikkkel.

A köztudatban jellemzően Klebelsberg nevéhez kötődik az iskolaalapítási intézkedések sorozata, ugyanakkor nem vitathatjuk el Hómantól sem az ebben vállalt szerepét, így a kutatás célja volt az is, hogy ráirányítsa a figyelmet arra az eddig kevésbé ismert tényre, hogy a Klebelsberg által megkezdett infrastrukturális fejlesztés kibontakoztatása hasonló mértékben köszönhető utódjának is. A központi oktatáspolitikai keretében megalkotott iskolaépítési tervek értékeléséhez szükséges azok megvalósítását a helyi, konkrét eseteken keresztül vizsgálni, így a levéltár Pécsre és Baranyára vonatkozó Tanfelügyelőségi iratai alapján jó példákat láthatunk Hóman közoktatáspolitikájának helyi szintű végrehajtására, ugyanakkor annak akadályaira is, amelyek a téma – magyar történeti és jogtörténeti szakirodalomban hiányos – feldolgozásához hozzájárulnak. A Tanfelügyelőség iratai beszámolnak arról, hogy több község kért államsegélyt

iskolaépítéshez, valamint meglévő iskolák fenntartásához – több-kevesebb sikerrel. Az anyagi nehézségekkel küzdő helyi iskolafenntartók (egyházak, községek, egyesületek) államsegély hiányában más megoldást kerestek: gyakori volt az iskolák állami kezelésbe vételének kezdeményezése a községi vagy egyházi kezelésben lévő intézmények részéről. Az alulról szerveződő, községektől induló kezdeményezéseken kívül találkozhatunk felülről, a minisztérium szintjéről indított államosításokkal és iskolaszervezésekkel, amelyek gyakorlati szempontú kifejtése a kutatás új eredményeit bővíti.

Az iskolaépítések mellett a közoktatáspolitikai irányát nagyban meghatározta a bécsi döntésekkel visszaszerzett területek oktatásügyének újjászervezése. E területek tekintetében fontos szempont volt azoknak az anyaország oktatás-igazgatásába való integrálása, a szabályozás egységesítése. Hóman minisztersége időszakában, különösen a II. világháború alatt a kultúrpolitikára – ahogyan az államélet más területeire is – nagy befolyást gyakorolt a Horthy-rendszer ideológiája, így nem elhanyagolható e szempontok vizsgálata, így különösen az ún. zsidótörvények, valamint a nemzetiségekkel való kapcsolat határozta meg a közoktatás szabályozásának irányvonalát is. A nemzetnevelés eszméinek, illetve ugyanígy a zsidótörvények iskolákra vonatkozó rendelkezéseinek végrehajtása igényelte a tanítók folyamatos ellenőrzését, ezáltal az oktatásügyi igazgatás átszervezésének kérdése összekapcsolódott az ideológiai célkitűzések megvalósításával. A közoktatásügyi igazgatásról szóló 1935. évi VI. törvénycikk értelmében az ország területe nyolc tankerületi főigazgatóságra oszlott, az ezek élén álló tankerületi királyi főigazgató közvetlenül a vallás- és közoktatásügyi miniszternek volt alárendelve, ezáltal neki felelt és jelentett, ismerte a helyi viszonyokat, így az ellenőrzés hatékonyabbá válhatott. A tankerületi főigazgatók hatásköre kiterjedt a tankerülethez tartozó minden oktatási-nevelési intézményre, függetlenül az iskola típusától, jellegétől, fenntartójától. Az állam a tanítói tevékenység ellenőrzése által lehetőséget nyert az oktatás és az iskola mindennapi életének ideológiai befolyásolására, állami irányítás alatt álltak e tekintetben az egyházi iskolák is. Bár az egyházi népiskolákat a felekezetek saját szabályaik szerint igazgathatták, a tankönyveiket az iskolafenntartó engedélyezte, ugyanakkor az engedélyezés előtt be kellett mutatni ezeket a vallás- és közoktatásügyi miniszternek, aki vizsgálta azt is, hogy a tananyag tartalmaz-e államellenes tanokat, és amennyiben úgy találta, hogy ebben a vonatkozásban nem felel meg a hazafias nevelésnek, megtilthatta az engedélyezést. Különös kiemelés igényel, hogy nem csupán nemzeti, de vallási szempontból is volt ráhatása a miniszternek az egyházi iskolák tananyagára.

A zsidókat érintő jogkorlátozó, illetve jogfosztó intézkedések a történelemtudományban sok szempontból feldolgozottabb témakört jelentenek, ugyanakkor jogtörténeti vonatkozásaik csak az elmúlt években váltak népszerűbbé, azon belül az oktatási igazgatás felőli megközelítés jelen kutatás újdonsága. A vallás- és közoktatásügyi miniszternek a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló 1939. évi IV. t.c. 5. §. (1) bekezdésében foglalt rendelkezésnek az egyházi hatóság alatt álló tanintézeteknél való végrehajtásáról elnevezésű 1940. évi 1.172. Eln. számú rendelete értelmében a korlátozás a keresztény felekezetek által fenntartott tanintézetek tanszemélyzetére is vonatkozott, tehát nem csupán állami, községi fenntartású, hanem más felekezet iskolái esetében sem lehetett zsidót alkalmazni, azonban ez az izraelita felekezeti fenntartású iskolákra nem terjedt ki. A levéltári iratok alapján ez a kivétel a baranyai tanfelügyelőség illetékességi területén négy iskolát érintett, a pécsi, a pécsváradi, a mohácsi és a siklósi iskolákat. A levéltári iratokban számtalan példát találunk arra, hogy a származás igazolása céljából a tanítóktól mely iratok voltak szükségesek. A baranyai gyakorlat alapján rendszeresen bekérték ezeket a dokumentumokat, hiszen a származásról az alkalmazás előtt kellett meggyőződni az iskolai hatóságoknak. Arra azonban nem volt fellelhető példa, hogy tanítót ne alkalmaztak volna, ha származását nem igazolta megfelelően, ahogyan arra sem, hogy utóbb bárkit állásától megfosztottak volna ilyen okból. Mindezek alapján levonható az a

következtetés, hogy a baranyai tanügyi hatóságok igyekeztek a körülményekhez képest méltányosan eljárni, olykor kevesebb bizonyítékkal is megelégedtek a tanító származását illetően.

A magyar-német kulturális együttműködés és a nemzetiségeket érintő asszimilációs törekvések hatása a közoktatás területén

A magyar kultúrpolitika képviselői – a kultuszminiszter mellett tanítók, más politikusok – a Horthy-korszakban hangsúlyt helyeztek arra, hogy gondolataikat a nemzetnevelésről, a magyar kultúrfölényről, illetve az ezekre gyakorolt német hatásokról megosszák a baráti országokkal, így rendszeresen publikáltak 1933 és 1943 között német nyelven különböző német lapokban. A szerzők hangsúlyozták tanulmányaikban a német nemzethez fűződő kapcsolat előnyeit és fontosságát, az ideológiájukat németbarát szellemben igyekeztek megfogalmazni. Ezen írások – magyar szerzők német nyelvű cikkei – a magyar jogtörténettudományban nem feldolgozottak, fordításuk és megjegyzésekkel való ellátásuk a kutatás lényeges eredményét jelenti, magyar nyelven való hozzáférhetőségük nem csupán a szűken vett szakmai közönség számára lehet tanulságos.

Ahogy a kultúrpolitikai írások és azok német nyelvű publikálása is mutatta, az asszimilációs politika megnyilvánult Trianont követően az ország területén maradt nemzetiségek irányába is. A vizsgált korszak végén a felekezeti érdekérvényesítéssel szemben egyértelműen a nemzeti(ségi) hovatartozás jelentett meghatározó tényezőt az iskolák tekintetében. A feltárt levéltári iratok arra engednek következtetni, hogy a második világháború időszakában a felekezethez való tartozás már legfeljebb nemzetiségi aspektusként jelent meg. Ezen időszak helyi gyakorlatára világít rá Balázs Ferenc nemzetiségi iskolaügyi referensként végzett tevékenysége, amely – amellet, hogy az 1938-1944 közötti évek kultúrpolitikáját árnyalja, ezzel jelentősen hozzájárul a kutatás eredményeihez – eddig feltáratlan forrásanyagból származik.

Balázs közvetlenül a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak alárendelten teljesített szolgálatot, tevékenysége során több száz népiskolát vizsgált felül, amelyek eredményéről rendszeresen jelentést tett a minisztériumnak. Ennek megfelelően gyakorlati példák alapján válik világossá a központi oktatáspolitikát a nemzetiségi iskolaügyi referens tevékenysége nyomán. Az általa felülvizsgált iskolák helyzetének bemutatásán keresztül átfogó kép rajzolódik ki a nemzetiségi közoktatás helyi alakulásáról, a megvalósítás nehézségeiről, különös tekintettel az ún. egységes oktatási rendszer, majd a teljes anyanyelvi oktatás bevezetésére. A minisztérium az iratok tanúsága szerint számított véleményére és – ha azt az országos körülmények lehetővé tették – ténylegesen annak megfelelően járt el adott ügyben; a helyi tapasztalatokon alapuló jelentések birtokában objektíven nyilatkozhattak olyan témákban, mint a német tanítók alkalmazása, a tanítók és tanulók német nyelvtudása, a német nemzetiszocialista szellem terjedése az iskolákban, illetve a magyar és a német lakosság viszonya. A magyar helyi vezetők közül sokan Balázs leírása alapján inkább hátráltatták a végrehajtást, mivel a rendelkezésekkel nem tudtak azonosulni és azokat az aktuális külpolitika eredményeként megjelenő ideiglenes intézkedéseknek vélték, amelyekhez hosszú távon úgyszemint kell alkalmazkodniuk. E folyamat feltárása rávilágít arra, hogy a jog hatékonyságát mennyiben befolyásolja, ha a központi politika és a helyi gyakorlat nem találkozik egymással, az azokat megvalósító személyek eltérő hozzáállásából adódóan.

A kutatás eredményeinek összegzése

A magyar közoktatásügyi igazgatás modernizációjának közigazgatástörténeti, a felekezeti érdekérvényesítést és az állami közoktatáspolitikát figyelembe vevő feldolgozása a magyar szakirodalomban novum; a témával ezt megelőzően a szerzők neveléstörténeti szempontból, illetve az egyes részterületeket tárgyalva foglalkoztak. Az iskolák feletti állami felügyeletnek a kérdése sem szerepelt részletesen a korábbi művekben.

Az oktatásügyi igazgatás egyházi vagy állami jellege a vizsgált korszak kezdetén kiemelt kérdés volt, a polgári modernizáció időszakát megelőzően kizárólag felekezeti oktatási rendszer állt fenn mind a magyar, mind az osztrák és a porosz területeken. A három vizsgált állam 19. századi fejlődésének összehasonlításakor az előzetes feltevést igazolta az, hogy a porosz szabályozás volt a legrészletesebb és ez helyezte előtérbe a világi jelleget, ugyanakkor a gyakorlati megvalósítás elemzése során mégis hiányosságok tárultak fel. Ebből következik az az új megállapítás, miszerint a magyar politikusok ugyan hivatkoztak a porosz mintára, a magyar közoktatásügyi modernizációja mégis időben előbb következett be, ugyanígy az osztrák szabályozás is előbb készült el, mint a porosz.

Közös pontot jelent, hogy a 19. század második felének politikai vitáiban mindhárom államban napirenden volt az iskolák kérdése, mindenütt az állam-egyház viszonyból kiindulva, némileg eltérő hangsúlyokkal: a porosz Kulturkampf, az osztrák 1855. évi konkordátum, és a magyar felekezeti sokszínűség okozta viták adták ennek a keretét.

További hasonlóság fedezhető fel abban, hogy szervezett formában, egyesületet illetve politikai pártot alapítva léptek fel a római katolikus felekezet képviselői mind osztrák, mind magyar, de – a protestáns felekezetek többségi pozíciójára alapozva – valamivel meglepőbb módon a porosz területeken is, követeléseikben az állam és az egyházak viszonyán belül a felekezeti oktatás megőrzésére illetve visszaállítására is fókuszálva.

A Monarchia idején az osztrák hatások erősebb megnyilvánulásából indult ki a vizsgálat, ezzel szemben az látható, hogy bár a politikusok természetesen hatással voltak egymás gondolkodására a jogélet e területén is, alapvetően eltérően rendezték a felekezetek és az oktatás kapcsolatát. A szabályozási irányok egyik végletén helyezkedtek el az osztrákok a közös, világi iskolák felállításával, míg a porosz iskolaügyi reformok a másik végletként a felekezeti jelleg mellett foglaltak állást, a magyar oktatásügyi rendszer pedig átmenetet képezett azzal, hogy vegyesen álltak fenn világi és felekezeti jellegű oktatási intézmények.

A 19. század végének iskolákat érintő szervező munkálatai körében kiemelendő a felekezetekkel való viszony összekapcsolódása a nemzetiségi és nyelvi kérdésekkel, amely a kifejtés során új megközelítési módot adott az eddig a szakirodalomban elszórtan fellelhető eredményekhez. A vizsgált levéltári iratok alapján megállapítható, hogy állami iskolák felállítása során elsősorban magyarosítási szempontokat vettek figyelembe, így a legtöbb előrelépés olyan, nemzetiségek lakta területen történt, ahol a lakosság ilyen összetétele párosult az iskola teljes hiányával vagy a fennálló felekezeti iskola gyenge minőségével, valamint a felekezet együttműködésre való hajlandóságával.

A kutatás új eredményei közé tartozik, hogy a Tanácsköztársaság alkotmánya nem rendelkezett a vallásoktatás megszüntetéséről kötelező jelleggel. Ennek jelentősége abban áll, hogy a korábbi szakirodalom ezzel ellentétesen nyilvánult meg, azonban a jogforrások vizsgálata ezt egyértelműen cáfolta.

A Tanácsköztársaság bukását követő tanítói felelősségre vonások feltárása baranyai vonatkozásban nem volt teljes, így e munka és a megközelítés, amely társult hozzá, hiánypótló

a jogtörténettudományban. Az esetek emellett rávilágítanak arra, hogy az oktatási rendszerben dolgozó személyek különös figyelmet érdemelnek, társadalmi és anyagi megbecsülésük hiánya, a közoktatást érintő rendszerszintű problémák megoldásának halogatása könnyen radikalizálhatja őket. A vizsgált esetekben is hangsúlyos szerepet kapott, de a kutatás egészét végigkísérte – például Balázs Ferenc tevékenysége kapcsán – az a szellemiség, hogy a kutatás során nem szorítkozhatunk a jogszabályokban leírtak elemzésére, hanem ugyanilyen figyelemmel kell lennünk az emberi tényezőre is; az eredmények teljessége akkor tárul fel előttünk, ha kellő empátiával szemléljük a helyzeteket, megértve, hogy hétköznapi emberek eljárásairól van szó, törekedve azok minden aspektusának és a döntések mögött meghúzódó motivációknak a feltárására. Ez rávilágít a jog hatékonyságának egyes szempontjaira, hiszen amennyiben a központi politika és a helyi gyakorlat nem találkozik egymással, ennek okait is elsősorban az azokat megvalósító személyek eltérő hozzáállásában, világnézetében kell keresnünk.

Az állami közoktatáspolitikában megjelenő ideológia a vizsgált korszakon átívelően hangsúlyos volt az iskolákban. A kutatás egyik legszembetűnőbb eredménye azon felismerés, hogy a felekezeti és nemzetiségi kérdések eltérő hangsúllyal, de párhuzamosan szerepeltek az oktatáspolitikában. Míg a 19. században ennek irányát a felekezeti hovatartozás befolyásolta, az iskolák fenntartásáért és hatékony működéséért folytatott küzdelem elsődlegesen az állam-egyház viszony keretében jelentkezett, emellett a magyarosítási szempontok másodlagosan merültek fel, addig a 20. századra a nemzeti(ségi) hovatartozás került előtérbe, a vallás magyar vonatkozásban a hazafias neveléssel karöltve, nemzetiségi tekintetben pedig az identitás részeként játszott szerepet, összekapcsolódva a nyelvhasználat kérdéskörével is.

A '20-as évek oktatáspolitikáját áthatotta a trianoni döntés, ebből fakadt az intézkedések motivációja, amely megjelent az országban élő nemzetiségekkel és a környező országok népeivel szemben is a magyarság kultúrfölényében. A kultúrfölény pozitív hatásaként az iskola szerepe felértékelődött, ugyanakkor visszas, hogy a fejlesztéseket az állami ideológia túlságosan áthatotta.

A kutatás kiemelte, hogy a köztudatban jellemzően Klebelsberghez kötődő – és az ő minisztersége alatt vitathatatlanul eredményes – iskolaalapítási intézkedésekben Hóman is szerepet játszott.

Hóman kapcsán a kutatás a miniszter személyéről kialakult kép árnyalására is irányult, ugyanakkor a novumot intézkedései gyakorlati, baranyai végrehajtásának feltárása jelenti. Mind a nyolcosztályos oktatás bevezetése, mind az iskolaalapítások kérdése, valamint a nemzetiségekkel és a felekezetekkel, utóbbiak körében különösen a zsidósággal való kapcsolat vonatkozásában részletes levéltári forrásfeldolgozással bővült a téma a kutatás során.

A zsidókat érintő jogkorlátozó, illetve jogfosztó intézkedések jogtörténeti szempontú, azon belül az oktatási igazgatás felőli megközelítése jelen kutatás újdonsága a magyar szakirodalomban.

A Horthy-korszak kultúrpolitikájához fontos adalékkal járult hozzá a kutatás abban a tekintetben is, hogy magyar szerzők német nyelven, német folyóiratokban megjelent írásait magyarul ismertette.

A korszakhoz kapcsolódik Balázs Ferenc nemzetiségi iskolaügyi referens tevékenységének vizsgálata, amely eddig teljes mértékben feltáratlan levéltári iratanyagon alapul.

IV. A munka témaköréből készült publikációk jegyzéke

1. Niklai Patrícia Dominika: *A népoktatás korszerűsítése Magyarországon 1848-1868 között*. Scriptura, 2016/I. szám, 119–137. o.
2. Niklai Patrícia Dominika: *Az egyházak befolyása az oktatáspolitikára 1848 után*. Tavaszi Szél 2016, I. kötet, Budapest 2016, 310–321. o.
3. Niklai Patrícia Dominika: *Oktatás- és egyházpolitika kapcsolata Magyarországon (1848-1895)*. In: Biró Zsófia – Jusztinger János – Pókecz Kovács Attila (szerk.): *Antecessores Iuris Romani – Óriás Nándor és Benedek Ferenc emlékezete*, Pécs 2016, 233–247. o.
4. Niklai Patrícia Dominika: *Unterrichtspolitik – kirchliche Interessendurchsetzung in Ungarn nach 1848*. Cracow Studies of Constitutional and Legal History, Vol. 10, Krakko 2017, 17–30. o.
5. Niklai Patrícia Dominika: *A közoktatás államosítása Ausztriában a XIX. század második felében*. Scriptura, 2016/II. szám, 105–121. o.
6. Niklai Patrícia Dominika: *A közoktatás korszerűsítésének gyakorlati megvalósítása a XIX. század második felében Baranyában*. Tavaszi Szél 2017, I. kötet, Miskolc 2017, 304–313. o.
7. Niklai Patrícia Dominika: *Magyar oktatásügyi igazgatás a XVIII. század végén*. In: Krausz Bernadett – Mohay Ágoston – Niklai Patrícia Dominika (szerk.): *Per aspera ad astra*. Tanulmányok neves pécsi jogászprofesszorok emlékére, Pécs 2017, 65–74. o.
8. Niklai Patrícia Dominika: *Az 1868. évi népoktatási törvény egyházi iskolákkal kapcsolatos rendelkezéseinek végrehajtása Baranyában*. Díké, 2017/I. szám, 122–132. o.
9. Niklai Patrícia Dominika: *Oktatáspolitikai – egyházi érdekérvényesítés Ausztriában és Magyarországon a XIX. század második felében*. Studia Iuvenum Iurisperitorum, 9. szám, Pécs 2018, 59–94. o.
10. Niklai Patrícia Dominika: *Die Modernisierung des Volksunterrichts in Ungarn – Umsetzung des Gesetzes über den Volksunterricht im Komitat Baranya nach 1868*. Journal on European History of Law 2018/2. szám, 231–235. o.
11. Niklai Patrícia Dominika: *A szülők jogai és kötelességei az iskolalátogatással kapcsolatban a 20. század elején*. Díké 2018/II. szám, 51–65. o.
12. Niklai Patrícia Dominika: *Közoktatásügyi reformok Baranyában (1868-1918)*. In: Auer Ádám – Nagy Noémi – Tóbi István (szerk.): *Pro Scientia Aranyérmesek XIV. Konferenciája*, Budapest 2019, 123–132. o.
13. Niklai Patrícia Dominika: *A nyolcosztályos népiskolai oktatás bevezetésének hatása az iskolalátogatással kapcsolatos szülői felügyeleti jogra*. Díké 2019/I. szám, 101–110. o.

14. Niklai Patrícia Dominika: *Magyar kultúrpolitika. Közoktatásügyi igazgatás Baranyában (1933–1945)*. Díké 2019/II. szám, 86–99. o.
15. Niklai Patrícia Dominika: *Die Volksunterrichtspolitik von Bálint Hóman und die Schulgründungen im Komitat Baranya zwischen 1932 und 1942*. Beiträge zur Rechtsgeschichte Österreichs 2020/2. szám, 249–259. o.
16. Niklai Patrícia Dominika: *Iskolák a Tanácsköztársaság idején és a baranyai felekezeti tanítók felelősségre vonása*. Díké 2020/I. szám, 127–148. o.
17. Niklai Patrícia Dominika: *A kisebbségi iskolaügy Balázs Ferenc tevékenysége alapján 1938–1944 között*. Díké 2020/II. szám, 81–107. o.
18. Niklai Patrícia Dominika: *Baranyai iskolák a Tanácsköztársaságban*. In: Csitei Béla – Szépvölgyi Enikő (szerk.): Pro Scientia Aranyérmesek XV. Konferenciája, Budapest 2021, 167–176. o.
19. Niklai Patrícia Dominika: *A szórvány magyar tanköteles gyermekek családon kívüli elhelyezése Baranyában az 1941–1942-es tanévben*. Díké 2021/I. szám, 162–173. o.
<https://doi.org/10.15170/DIKE.2021.05.01.11>
20. Niklai Patrícia Dominika: *Az osztrák konkordátum-iskolák*. In: Miskolci-Bodnár Péter (szerk.): XIX. Jogász Doktoranduszok Országos Konferenciája. Budapest 2021, 145–152. o.
21. Niklai Patrícia Dominika: *Schriften über Bildung und Kulturpolitik in der Monatsschrift für Deutsch-Ungarischen Kulturaustausch der Ungarisch-Deutschen Gesellschaft in Budapest (1940–1944)*. Díké 2021/II. szám, 151–160. o.
<https://doi.org/10.15170/DIKE.2021.05.02>
22. Niklai Patrícia Dominika: *Hungarian Cultural and Educational Policy (1932–1944) with Special Regard to the Practice of Baranya County*. Jogtörténeti szemle 2021/különszám, 61–65. o.
23. Niklai Patrícia Dominika: *A közoktatási intézményrendszer fejlesztésének jogi kihívásai az 1920-as években*. In: Korsósne Delacasse Krisztina – Máthé Gábor – Mezey Barna (szerk.): A közép-európai régió és a nyugati hatások: A tradicionális jog alakváltozásai. Budapest 2023, 183–190. o.
24. Niklai Patrícia Dominika: *Challenges of Developing the Institutional System of Public Education in the 1920's in Hungary*. Díké 2022/II. szám, 21–30. o.
<https://doi.org/10.15170/Dike.2022.06.02.03>
25. Niklai Patrícia Dominika: *Porosz közoktatásügyi reformok a Német Császárságon belül (1871-1914)*. Megjelenés alatt.
26. Niklai Patrícia Dominika. *Az iskoláztatási kötelezettség teljesítésének biztosításáról szóló 1921. évi XXX. törvénycikk és a tankötelezettség megvalósításának baranyai gyakorlata*. Megjelenés alatt.

27. Niklai Patrícia Dominika: *Hungary's assimilation policy in the fields of culture and education during the Horthy-era.* Megjelenés alatt.
28. Niklai Patrícia Dominika: *Az asszimilációs politika szerepe a kultúra és az oktatás területén a Horthy-korszakban.* Megjelenés alatt.